

İlâhî Sıfatlar Probleminin Ortaya Çıkışında Çok Kültürlü Ortamın Etkisi

Multiple-Culture Environment's Impact on Appearance of Divine Designation Problem

Seyithan CAN¹

Öz

İslâm düşünce tarihinde de sıfatlar, üzerinde en çok tartışılan konuların başında yer almaktadır. Hatta bu konu, mezhepler arasında tekfire götüren boyutlarıyla ele alınmıştır. Ancak tarihsel sürece bakıldığında, İslâm âleminde tartışma konusu olan sıfatların sosyo-kültürel konjonktür gereği tevhidi düşünceyi savunma amacıyla ortaya çıktığı görülmektedir. Tevhidi savunma gayesi güden sıfat anlayışının, mezhepler tarafından sistematik bir hale getirilmesi, tarihsel süreçte ortaya çıkan sıfat telakkisinin tek genelgeçer anlayış olduğu algısını da beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla tarihsel süreçte tenzih ve mutlaklık üzerinde şekillenen Allah tasavvuru, günümüz insanının tam anlamıyla içselleştirebildiği bir tasavvur olamamıştır. Bunun sebebi, tenzih ve mutlaklık üzerinde şekillenen savunmacı söylemin, farklı kültür ve medeniyetlerle etkileşimin bir sonucu olarak ortaya çıkmasıdır. Bu çalışma, ilahi sıfatlar kapsamında tartışılan konuların, İslâm'ın hangi dinler veya inançlarla etkileşimi neticesinde ortaya çıktığını belirlemeyi amaçlamaktadır. Özellikle İslâm âleminde mezhebî ayrılıklara sebebiyet veren Allah'ın kelâmının yaratılmışlığı, tenzih ve ta'til anlayışları, Hıristiyanlıkla etkileşimin bir sonucudur.

Abstract

Designation subject in Islamic consideration history is the main of most-discussed subjects. Even it has been considered with its aspect taking sects into significant discussions and takfir. However, when historical process is considered, it is seen that designations which are discussion subject in Islam world appeared for a certain socio-cultural conjuncture and became for defending monotheism. However, sects made designation consideration pursuing defense of monotheism systematically so that brought perception that this consideration is virtually single consideration. Thus, Allah realisation shaping on exception and absoluteness in historical process has not tendency that today's man can interiorize properly. This is because apologetic expression shaping on exception and absoluteness occurred as a result of interaction between different cultures and civilizations. In this study, it is aimed to reveal that the discussion fields on designation subject occurred as a result of interaction with whichever religion and faith. Especially, creaturehood of Allah kalan,

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kelam ve İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, Siirt, Türkiye / e-posta: seyithancan@gmail.com / ORCID ID: orcid.org/0000-0002-2336-4179.

Başvuru Submission	Kabul Accept	Yayın Publish
29.09.2020	29.11.2020	30.12.2020

DOI: 10.18403/emakalat.801502

Antropomorfizm, teşbih, tecsim tartışmalarının Yahudilikle; her yönüyle mutlak Tanrı anlayışının ise düalist inançlarla etkileşimin bir neticesi olduğunu söyleyebiliriz.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, İlâhî Sıfat, Çok Kültürlülük, Düalizm, Antropomorfizm.

exception and isolation considerations causing differences among sects in Islam world occurred as a result of interaction with Christians. We can say that anthropomorphism is result of encountering simile, embodying discussions with Judaism, absolute god consideration is result of encountering with dualist faiths.

Key Words: Kalam, Divine Designation, Multiple Sophistication, Dualism, Anthropomorphism.

GİRİŞ

Teolojik paradigmların anlaşılması için onların ortaya çıktıkları sosyo-kültürel ortamın iyi bilinmesi ehemmiyet arz etmektedir. Çünkü insanın anlama, tasavvur etme, düşünme ve algılama tarzı, toplumsal ilişkilerle doğrudan bağlantılıdır. Bu bakımdan insanların yaşamış oldukları dönemde onları çevreleyen sosyo-kültürel ortam, onların düşünce yapıları üzerinde doğrudan etkili olmuştur. Teolojik paradigmların da sosyo-kültürel referansları bulunmasından dolayı gerek fikir gerekse kurumsallaşma yönünden tarihsel kültürden soyutlanmaları mümkün değildir. Müslüman âlimlerin dinsel alanda ortaya koydukları görüşlerin doğru anlaşılabilmesi için onları etkileyen sosyo-kültürel ortamın iyi bir şekilde tahlil edilmesi gerekir. Ancak tarihsel süreç içerisinde gelişen paradigmların ortaya çıktıkları sosyo-kültürel kodlardan kopuk bir şekilde sunulduğunu söyleyebiliriz. Ortaya çıkış referansları sunulmayan düşüncelerin zaman içerisinde tarih üstü anlaşıldıkları da olağandır. Bu durum âlimlerin ortaya koymuş olduğu dini yorumların inanç haline gelmesine sebep olmuştur denilebilir. Zamanla sosyo-kültürel ortamın değişmesine rağmen inanç haline getirilen dini paradigmlar değişmediği ve tarihi arka planları göz ardı edildiği için, söz konusu paradigmlar, bir kuşak sonrasında bile anlaşılmaları noktasında sorunlar ortaya çıkabilmiştir. Çünkü paradigmların ortaya çıktıkları bağlam farklılaşmış, yeni sosyo-kültürel kodlar oluşmuş, insanın zihin yapısı ve algısı değişmiştir.

Kelâm tarihine bakıldığında düşünce ekollerinin sistematikleşmesi, ekolün bütün düşünceleri üzerinden değil de benimsediği bir veya birkaç görüş üzerinde şekillendiği görülmektedir. Öyle ki bir mezhebin âlimleri, aynı konuyla alakalı farklı görüşler ortaya koymalarına rağmen, mezhebin genel kabulünün sadece bir âlimin düşüncesi üzerinden okunduğunu

söyleyebiliriz. Bunun sebebi, sistematikleşme dönemlerinde dini düşünce ve teorilerden çok siyasi ve ideolojik kaygıların ön planda tutulmuş olmasıdır. Düşünce ekolleri sistematikleştikten sonra paradigmalarını, ortaya çıktıkları bağlamı dikkate almadan aktarmışlardır. Bu durum, dini paradigmaların inanç halini almasına sebebiyet vermiştir. Âlimlerin tarihsel olarak ortaya koydukları dini teoriler; inanç halini aldıktan sonra tek doğru olarak kabul edilmiş ve sorgulanamaz, eleştirilemez, değiştirilemez bir boyuta ulaşmıştır. Ancak geçmiş zamanın kültürel kodlarına göre ortaya çıkan teorilerin zamanımızdaki kodları değişmiştir. Sosyo-kültürel kodlar değiştiği için de bakış açıları, yorumlama, düşünme, tasavvur etme gibi birçok eylem de değişmiştir. Tarihsel süreçte ortaya çıkan düşünce, her ne kadar inanç halini almış olsa da insanın sorununu çözmekten ve onun metafizik alanla ilişkisini düzenlemekten uzak kalmıştır. Bu durum insanın Allah ile ilişkisinin anlaşılabilir bir noktaya sokulmasına sebebiyet verebilmiştir. Böyle bir anlaşmazlığa mahal vermemek için tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkan teolojik düşüncelerin sosyo-kültürel ortamları dikkate alınarak değerlendirilmeleri ehemmiyet arz etmektedir.

İslâm düşünce tarihi dikkatli bir şekilde tahlil edildiğinde inanç haline getirilen birçok teorinin, İslâm inancına aykırılık teşkil eden bir düşüncenin sadece belli bir yönüne tepkisel olarak üretildiği ortaya çıkacaktır. Fetihlerle birlikte İslâmiyet'in geniş topraklara yayılmaya başlamasından sonra Müslümanlar, farklı din ve kültürlerle etkileşim halinde olmuşlardır. Sosyolojik açıdan kültürler ve medeniyetler arası temas, etkileşim ve fikrî alışverişler için kaçınılmaz bir olgudur. Müslümanların da başka kültür ve uygarlıklarla teması, hem sosyo-kültürel hem de dinî alanda etkileşimin meydana gelmesine neden olmuştur. Öyle ki, İslâm'da dinî düşüncenin gelişmesinde görülen çeşitlilik; İslâm'ın hâkim olduğu coğrafyanın genişliği ve bu coğrafyadaki dini yapıların farklılığıyla ilintilidir.

İslâm medeniyeti, siyasi ve askerî açıdan diğer kültürleri etkisi altına alırken, aynı zamanda diğer kültürlerden de etkilenmiştir. Bu çalışmada İslâm'ın düşünce tarihinde en çok tartışılan sıfatlar konusunun sosyo-kültürel kodları aranmaktadır. Bu bağlamda sıfatlar konusunda hangi din ve inançla temasın hangi tartışmayı çıkardığı tespit edilmeye gayret edilmiştir. Aynı zamanda günümüz Müslümanlarının tam anlamıyla içselleştiremediğini düşündüğümüz Allah tasavvurunun, insanın dindarlığını etkileyecek tevhid odaklı bir yaklaşımla tekrar ele alınmasının önünü açmayı gaye edinmektedir.

1. Sıfat Kavramı

“Sıfat” kavramı lügatte; bir zât ile birlikte bir mânayı ve zâtın hallerini gösteren bir isim olarak tarif edilir. Yani bir varlığın; uzun, kısa, akıllı, ahmak vb. birtakım hallerine denk gelen isimdir.² Kur’ân-ı Kerim’de sıfat kavramının yer almadığını görüyoruz. Kelimenin mastar şekli olan “vasıf” bir tek yerde kullanılırken, isim şekli olan “vasf” da bir yerde geçer.³ Fiil şekli olan “vasafe” ise Kur’ân’da on üç kez yer alır. Fiil şeklinde kullanımına bakıldığında çoğu kez insanların Allah hakkında söyledikleri durumlarla alakalı olduğu görülmektedir.⁴

Kur’ân-ı Kerim’de Allah için sıfat tabiri kullanılmasa da “En güzel isimler Allah’ındır; O’na bu güzel isimlerle dua edin! O’nun isimleri hakkında doğru inançtan sapanları kendi başlarına bırakın. Onlar yaptıklarının cezasını çekecekler!”⁵ âyeti, O’nun isimlere sahip olduğunu göstermektedir. Hz. Peygamber de hadislerinde Allah’ın güzel isimlerinden bahsetmektedir.⁶ Ancak her ne kadar Kur’ân-ı Kerim ve hadislerde Allah için “İsimler” tabiri kullanılsa da İslâm düşünce tarihine bakıldığında “İsim” yerine “Sıfat” teriminin kullanıldığını görüyoruz. İsim kavramının yerine sıfat kavramının kim tarafından ne zaman kullanıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Eş’ari’, İbn Küllâb’ın “Allah’ın sıfatları isimleridir” şeklindeki tanımlamasından yola çıkarak, bunun ilk defa İbn Küllâb tarafından kullanıldığını belirtir.⁷ İbn Hazm ise sıfat teriminin ilk defa Mu’tezili âlim Hişâm b. Hakem ve onun gibi öteki Rafizî grupların âlimleri tarafından kullandığını ifade eder.⁸ Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere isim yerine sıfat kavramının erken dönemden itibaren kullanılmaya başlandığını söyleyebiliriz.

² Seyyid Şerif el-Cürcânî, *Kitâbu’t-Ta’rifât* (Beirut: Mektebetü Lübnan, 1985), 138.

³ el-En’âm, 6/139.

⁴ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu’cemül-Müfehres Li elfazi’l-Kur’ânî’l-Kerim* (Kahire: Kahire:Dâru’l Kutubi’l-Mısriyye, 1945), 751; A. Austryn Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, çev. Kasım Turhan (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2016), 89. el-Bakara, 15; el-En’âm 100; 140/21-22; 23/93;37/193; 43/82

⁵ el-A’râf, 7/180.

⁶ “Allah’ın doksandokuz ismi vardır. Kim bunları sayarsa (ihşâ) Cennete girer.” Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-Sahih*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr (Beirut: Dâru Tavki’n-Necât, 2001), 198.

⁷ Ebu’l-Hasen el-Eşârî, *Makalâtu’l-İslâmiyyin*, thk. Helmut Ritter (Beirut: Dâru’n-Neşr, 2005), 546; Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, 90.

⁸ Ali b. Ahmed İbn Hazm, *El-Fasl*, çev. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 2/306.

2. İlâhî Sıfat Probleminin Ortaya Çıkışı

Allah'ın varlığına inanmak kadar O'nun birliğine de inanmak, imanın geçerliliği açısından zorunludur. Tarihsel sürece bakıldığında insanların şirk ve küfür noktasına düşmeleri, genel itibarıyla Allah'ın varlığıyla ilgili olmaktan çok O'nun birliği ve mâhiyeti yönüyle olmuştur. Allah'ın birliğini bozan durumlar ise sadece farklı yaratıcıları kabul etmekle gerçekleşmez. Aynı zamanda O'na atfedilen nitelikler açısından da gerçekleşmektedir. Yani inkâr, Allah'a has olan sıfatları başka varlıklara yakıştırma neticesinde de ortaya çıkmaktadır. Bu bakımdan sıfatların ispatı konusu hem tevhidi düşüncenin sağlanması hem de insanın Allah ile olan ilişkisinin doğru bir zeminde kurgulanması açısından önem arz etmektedir. O'nun varlığı ve birliği yanında, zâtı için zorunlu olan mutlak sıfatlarını bilmek, O'nu kendisine yakışmayan eksik sıfatlardan tenzih etmek, O'nu nitelerken de aşırı bir tasavvurdan kaçınmak doğru bir imanın ilkeleridir.

İlâhî sıfatlar açısından bakıldığında ilk dönemlerde Müslümanlar arasında herhangi bir ihtilâfın olmadığı görülmektedir.⁹ Allah'ın sıfatlarının tartışma konusu olması hicri II. yüzyılın başlarına rastlamaktadır.¹⁰ Sıfatlar tartışmasının en temel sebeplerinden biri İslâmiyet'in yayılmaya başlamasından sonra Müslümanların farklı din ve kültürlerle etkileşimi olmuştur. Bu etkileşim, sosyo-kültürel ve dini alanda gerçekleşmiştir. Sosyo-kültürel alandaki etkileşim, İslâm medeniyetinin gelişmesi açısından olumlu etkiler barındırır da dini alandaki etkileşimin karşılıklı polemiklere sebebiyet verdiğini söyleyebiliriz.¹¹ Çünkü İslâm dini, her ne kadar sosyo-kültürel etkileşimi meşru zeminde kabul etse de usûl-i selâse dediğimiz ulûhiyet, nübüvvet ve âhiret konuları gibi dinin esasını teşkil eden konularda diğer dinlerle karşılıklı etkileşimi reddetmiştir. Zaten söz konusu dinler ile İslâm arasındaki ayrımın temelinde bu konular yer almaktadır.

Müslümanlar her ne kadar dini etkileşim noktasında ihtiyatlı davransalar da Emeviler döneminden itibaren İran menşeli Maniheizm, Mecusilik, Hint kökenli Sümeniyye, Yunan Felsefesi, Hristiyan ve Yahudilik gibi sistematik ve güçlü teolojilerle karşı

⁹ Yusuf Okşar, "Şemsüddin es-Semerkindi'nin İlâhî Sıfatlar Problemine Yaklaşımı", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (31 Aralık 2019), 178.

¹⁰ Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, 85.

¹¹ Fevzi Rençber, "İslam Mezhepleri Tarihi Dersine Yönelik Görüş ve Beklentiler (Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Örneği)", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 11/1 (30 Haziran 2018), 38.

karşıya kalmışlardır.¹² İslâm'ın karşılaştığı yabancı inançların İslâm akidesine yaptığı saldırılar, Müslümanların da bu saldırılara karşı reaksiyonunu ortaya çıkarmıştır. Saldırıların öncelikle ulûiyet alanında olması, İslâm toplumunda Allah'ın sıfatlarının tartışılmasına ve reddiyelere konu olmasına zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla ilâhî sıfatlar tartışmasının ilk defa yabancı inançlara karşı oluştuğunu söyleyebiliriz.¹³

İslâm düşünce tarihinde, ilâhî sıfatlarla ilgili görüş ortaya koyan ilk kişinin Ca'd b. Dirhem (ö. 124/742 [?]) olduğu belirtilir. Ca'd b. Dirhem'den sonra konu hakkında konuşan diğer bir ismin, Cehm b. Safvân (ö. 128/745-46) olduğu rivayet edilmiştir. Cehm, bu konuda Ca'd'a tabi olmuş, onun görüşlerini benimsemiş ve yaymaya çalışmıştır.¹⁴ Bu iki âlimin ilk defa sıfatları konu edinmelerinin temelinde yaşadıkları bölge ve karşılaştıkları dini grupların olduğu söylenebilir. Çünkü Cehm b. Safvân, Yahudilik, Hıristiyanlık ve Sümeniyye gibi farklı inanç gruplarının yer aldığı bölgelerde yaşamıştır. Yaşadığı bölgelerdeki inançlıların Tanrı'ya yüklediği nitelikler, İslâm'a aykırılık teşkil ettiği için burada İslâm'ın koruyuculuğunu üstlenmiş gözükmektedir.¹⁵

Genel olarak sıfatlar tartışmasının ortaya çıkmasında İslâm toplumu içinde meydana gelen faktörlerin de olduğu vurgulanmaktadır.¹⁶ Ancak her ne kadar ilâhî sıfatlar probleminin ortaya çıkışı iç ve dış faktörler bağlamında ele alınsa da bu iki faktörün sıfatlar açısından farklı yönleri ifade ettiğini söyleyebiliriz. Dış faktörlerin sıfatlar problemindeki etkisi, Allah'ın mâhiyeti ve mutlaklığı üzerinde şekillenirken; iç faktörler çerçevesinde ele alınan

¹² Louis Gadret- Georges Anawati, *İslâm Teolojisine Giriş*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015), 66-67; İrfân Abdülhamit, *İslâm'da İtikâdî Mezhepler ve Akâid Esasları*, çev. M. Saim Yeprem (İstanbul: Marifet Yayınları, 1994), 242; Cemalettin Erdemci, *Kelâm İlmine Giriş* (İstanbul: Dem Yayınları, 2015), 31; Fethi Kerim Kazanç, "İslâm'ın İlk Dönemlerinde Birlikte Yaşama Çerçevesinde Teolojik Tartışmalar", *Milel ve Nihal* 6/2 (01 Haziran 2009), 80.

¹³ Mustafa Sinanoğlu, "Reddiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 34/516-521; Abdülhamit, *İslâm'da İtikâdî Mezhepler ve Akâid Esasları*, 242.

¹⁴ Takiyuddin İbn Teymiyye, *Minhâcü Sünneti'n-Nebeviyye*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim (Riyad, 1987), 7/392.

¹⁵ Ayşe Turhan, "Mu'tezilî Sıfat Telakkisinin İnşâında Cehm B. Safvân'ın Belirleyiciliği", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2018/2/41 (2018), 94; Ahmed Mahmud Subhî, *fi İlmi'l-Kelâm* (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1985), 1/174.

¹⁶ İlyas Çelebi, "Sıfat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 39/100-106.

tartışmalar, Allah-insan ilişkisi bağlamında ele alınmıştır.¹⁷ Çünkü ilahi sıfatlar probleminin temelini bakıldığında, özellikle Allah'ın mutlaklığı ve mâhiyeti üzerinde odaklandığı görülür. İslâm'ın diğer din ve inançlarla en temel ayırım noktasının Allah'ın mâhiyeti ve mutlaklığı üzerinde şekillendiği görülmektedir. İlk etapta çok kültürlü ortamın etkisiyle ortaya çıkan sıfat tartışması, İslâm toplumuna ideolojik bir şekilde sirâyet etmiştir. Hatta âlimler, muhalif görüşleri yermek ve tecrit etmek için İslâm dışı din ve inançlarla aralarında benzerlik oluşturmaya çalışmışlardır.

3. İlâhî Sıfatlar Probleminin Ortaya Çıkışına Etki Eden Din ve Kültürler

İlâhî sıfatlar probleminin ortaya çıkmasında Hıristiyanlık, Yahudilik gibi dinler ve Seneviyye genel adı ile bilinen düalist öğretilerin etkisi söz konusudur. Bu kültürlerle etkileşimden sonra sıfatlar konusunda hangi alanda tartışmaların ortaya çıktığına geçmeden önce İslâm medeniyetinin bu din ve öğretilerle karşılaşma seyrine kısaca göz atmak yararlı olacaktır.

3.1. Hıristiyanlık

Müslümanlar, Hıristiyan teolojik düşüncesiyle ilk kez Şam'da karşılaştılar. Çünkü Şam, kültürel açıdan Mekke ve Medine'ye göre daha metropol bir yer olup; Hıristiyanlık orada yayılmış ve gelişmişti. İslâm Devleti'nin başkentini Şam'a taşımasıyla birlikte Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki ilişkiler, dinsel ve entelektüel alana da sıçramıştır.¹⁸ Bazı âlimler, sıfatlar probleminin gelişim sürecinin Hıristiyanlarla bu temas neticesinde, Theodore Ebu Kurra (Ö.196/812'den sonra) ve Yuhanna ed-Dimeşki (ö. 132/749) 'nin kitapları aracılığıyla Müslümanlara geçtiğini iddia etmişlerdir. Çünkü bu dönemde Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında bilhassa Allah'ın birliği, mâhiyeti, zâtı ve sıfatları hususunda yoğun ve çetin bir teolojik tartışma, çatışma ve çekişme meydana geldiği rivâyetlerden aktarılmaktadır.¹⁹ Özellikle Hıristiyanlığın Hint, İran ve Yunan felsefesi ile mecz olmuş ve kaynaşmış olması, karşılıklı polemiklerin meydana gelmesinin zeminini oluşturduğunu söyleyebiliriz. Öyle ki Wensinck ve Wolfson gibi âlimler, Müslüman

¹⁷ Fevzi Rençber, "İslam Birliği İnşasında Bir Engel Olarak Mezhep-Cemaat Taassubu ve Çözüm Yolları", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 10/1 (30 Haziran 2017), 79-80.

¹⁸ Gardet - Anawati, *İslam Teolojisine Giriş*, 62.

¹⁹ Kazanç, "İslâm'ın İlk Dönemlerinde Birlikte Yaşama Çerçevesinde Teolojik Tartışmalar", 59.

kelâmcıların sıfat anlayışının Râfîzî Hıristiyan düşüncesinden etkilendiğini ve ona göre şekillendiğini düşünmektedir.²⁰

3.2. Yahudilik

İslâm düşüncesinde sıfatlarla ilgili tartışmaların ortaya çıkışında diğer bir faktörün de Yahudi inancı olduğu vurgulanmaktadır.²¹ Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretiyle Yahudilerle olan siyasi ve sosyal ilişkiler yoğunlaşmıştı. Sosyo-siyasi ilişkilerle beraber dini etkileşimin de başladığı görülmektedir. Bu noktada Yahudiler'in, Hz. Peygamber'e Allah'ın kolu, dirseği gibi cismani özelliklerle ilgili sorular yönelttikleri kaydedilir.²² Hz. Peygamber dönemindeki ilk karşılaşmanın ardından Şam, Mısır ve Irak topraklarının fethiyle Yahudilik ile ilişkiler farklı mecralara taşınmıştır.

3.3. Mecûsîlik, Maniheizm, Mazdekiyye

Sıfatlar konusunun ortaya çıkmasında etkili olan diğer bir faktör Seneviyye denilen düalist inançlardır. İran'da, Hindistan'da ve İslâm imparatorluğunun diğer uzak bölgelerinde gnostik ve düalist inanç sistemlerine sahip Seneviyye denilen din ve inançlarla hicrî I. yüzyılın ortalarından itibaren gerçekleştirilen fetihlerle karşılaşmıştır.²³ Seneviyye denilen ve gnostik unsurlar içeren Maniheizm ve Mecûsîlik, İran'ın fethiyle birlikte İslâm toplumuna giren ilk dini-felsefi ekollerdir. Bunlarla beraber Zerdüşti bir karakter taşıyan Mazdekilik de İslâm'ın karşılaştığı bir diğer düalist anlayıştır.²⁴

Müslümanların erken dönemden itibaren Maniheizmlerle ilişki kurdukları ve onlarla tanıştıkları nakledilmiştir. Bunlar düşünce ve fikir özgürlüğünden faydalanarak İslâm'ın öğretilerine saldırmışlardır. Özellikle vahyi reddetmeleri ve düalist (ikili) tanrı anlayışını benimsemeleri, İslâm'ın karşı çıktığı temel düşüncelerdir.²⁵ Maniheizmlerin İslâm'a ciddi saldırılarından sonra Cehm b. Safvân ve Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748)'nın Maniheizm ve Sümeniyye mezhebi taraftarları ile girdikleri tartışmalardan bahsedilir.²⁶

²⁰ Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, 105-106.

²¹ Takiyuddîn İbn Teymiyye, *Mecmûatu'l-fatevâ*, thk. Enver Baz- Amir Cezzar (Dâru'l-Vefae li'r-Tebâati ve'n-Neşr, 2005), 5/17.

²² Fadıl Ayğın, *İslâm kelâmında Yahudilik Eleştirisi* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016), 45.

²³ Mustafa Sinanoğlu, "Seneviyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 36/521-522.

²⁴ Kenan Has, "Mezdekiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 29/521-524.

²⁵ Gardet - Anawati, *İslam Teolojisine Giriş*, 64-68.

²⁶ Erdemci, *Kelâm İlmine Giriş*, 32.

4. Çok Kültürlülük Bağlamında İlahî Sıfatlar Probleminin Tartışma Alanları

İslâm medeniyetinin farklı kültürlerle karşılaşması problemlerin de çeşitli olmasına neden olmuştur. Tanrı'yı parçalara ayırmış ve O'nun Hz. İsa'nın bedeninde hulûl ettiğini kabul eden Hıristiyan inancı, iyilik ve kötülük ilkelerini birbiriyle çatışan iki bağımsız Tanrı olarak gören Seneviyye, Tanrı'ya insani nitelikler atfeden (Antropomorfizim) Yahudilik gibi pek çok inanç, kelâm âlimlerinin önündeki ciddi sorunlardı.²⁷ Kelâm âlimleri, İslâm'a aykırı olan bu görüşlere Allah'ın mutlaklığına zarar vermeyecek şekilde reddiyeler sunmaya gayret etmişlerdir.

4.1. Hz. İsa'nın Ezeliliği İnancına Karşı Kelâm'ın Yarattığı Anlayışı

Bazı âlimler, sıfatlar tartışmasının bazı yönlerinin Hıristiyanlardan geldiğini iddia etmişlerdir. Müslüman kelâmcıların sıfatları zât ve fiili sıfatlar şeklinde ayırmalarını, Hıristiyan teolojisinden etkilendikleri anlamına getirmişlerdir.²⁸ Wensinck, Hıristiyanlıkta Logos'un ve Yahudilikte Tevrat'ın ezeli olduğunu vurgulayarak, Müslümanların Kur'an'ın ezeliliği inancının, bu anlayışlardan kaynaklandığını ileri sürmektedir. Sweetman ise Mu'tezile mezhebinin Kur'an'ın yaratılmış olduğunu kabul etmelerinin sebebini, Hıristiyan inancına karşı bir tepki olarak görmektedir.²⁹ Özellikle Yuhanna ed-Dimeşki'nin Hıristiyan ile Müslüman arasında gerçekleşen bir diyalog çerçevesinde kurgulamış olduğu risalesinin bu konuyla alakalı olması dikkat çekicidir. Yuhanna bu risâlede, Müslüman ile Hıristiyan arasında geçen, Hz. İsa'nın mâhiyeti ile ilgili tartışma konusu ortaya atar. Bir Müslüman tarafından bir Hıristiyan'a İsa'nın ne olduğu sorulduğunda "Allah'ın kelimesi" şeklinde bir cevap alacağını ifade eder. Aynı sorunun Hıristiyan tarafından Müslüman'a sorulduğunda da "Ey Hıristiyanlar dininiz de aşırı gitmeyin. Allah hakkında sadece gerçeği söyleyin. O'na gerçek dışı şeyler isnad etmeyin. Meryem oğlu İsa Mesih Allah'ın oğlu değil sadece onun elçisi Meryem'in rahmine koyup orada oluşturduğu kelimesi ve kendinden üflemiş bir ruhtur. O halde siz Allah'a ve peygamberlerine inanmaya bakın. "Tanrı üçtür" demeyin, bu yanlış inancı bırakın. Çünkü sizin için hayırlı olan budur. Şüphesiz ki Allah tek ilâhtır. O, çocuk sahibi olmaktan münezzehtir. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'nundur (çocuk edinmeye ihtiyacı

²⁷ Mehmet Evkuran, "İslâm Düşünce Geleneğinde Tanrı Tasavvuru -Tevhid, Tenzih ve Teşbih Kavramları Ekseninde Bir Analiz-", *İslâmî İlimler Dergisi* 1/3 (01 Nisan 2007), 51.

²⁸ Abdülhamit, *İslâm'da İtikâdi Mezhepler ve Akâid Esasları*, 240.

²⁹ Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, 47.

yoktur) vekil olarak Allah yeter. Allah'ın bir yaratma ile ilgili kanunlarını bilenler için başka bir güce inanmaya ve güvenmeye ihtiyaç yoktur." (Nisâ, 4/171) âyetine göre "Hz. İsa, Allah'ın kelimesi'dir" şeklinde bir cevap vereceğini belirtir. Böyle bir cevabın Müslümanların Allah'ın kelâmının ezeliyeti düşüncesinden hareketle Hz. İsa'nın da ezeli olduğunu Müslümanların da kabul ettiğini vurgulamaya çalışır.³⁰ Allah'ın kelâm sıfatı bağlamında ele alınan bu görüşe göre Kur'an'ın yaratılmışlığı söz konusudur. Kur'an gayri mahlûktur demek Hıristiyanların Meryem oğlu İsa hakkındaki o mahlûk değildir; çünkü o Allah'ın kelimesidir görüşlerine benzetmişlerdir.³¹ Bu düşünceye karşılık ilk dönemde karşıt tepkiler ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan Hz. İsa'nın yaratılmışlığını ortaya koymak için bazı âlimler; Allah'ın kelâmının yaratılmış olduğunu ve Kur'an-ı Kerim'in Allah'ın kelâmı olması hasebiyle de onun da yaratılmış olduğunu söylemişlerdir. Bu hususta Kur'an'ın yaratılmışlığı fikrini ilk defa ortaya koyanların, Ca'd b. Dirhem ve Cehm bin Safvân olduğu belirtilmektedir.³²

Bazı âlimlere göre de sıfatlar tartışması, Yahudilerden etkilenilerek ortaya çıkmıştır. Yahudilikten etkilenilen nokta, Tevrat'ın mahlûk olduğuna dair düşüncedir. Bazı âlimler, Yahudiler'in Tevrat'ı yaratılmış kabul etmelerinin Müslümanları etkilediğini ve Müslümanlar'ın bu etkiyle Kur'an'ın da yaratılmış olduğunu kabul ettiklerini ifade ederler.³³ İbn Kuteybe, Kur'an'ın mahlûk olduğunu ilk kabul eden kişinin Ebû Abdillâh Mugîre b. Saîd el-İclî el-Becelî (ö. 119/737)'nin olduğunu bunun da Yahudi Abdullah b. Sebe'nin etbândan olduğunu aktarır.³⁴ Dolayısıyla Kur'an'ın yaratılmışlığı tartışmasının Hıristiyan veya Yahudi kaynaklı olduğu vurgulanmıştır. Her iki görüşe baktığımızda Hz. İsa'nın ezeliyetine yönelik temellendirmenin Müslümanları, Allah'ın kelâmının yaratılmışlığı düşüncesine götürmesi daha büyük bir ihtimaldir. Özellikle ilk dönemde hicrî II. yy.'a kadar böyle bir tartışmanın olmaması, Kur'an'ın yaratılmışlığı tartışmasında

³⁰Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, 185; Mustafa Göregen, "Yuhanna Ed-Dımaşki'nin "Bir Hıristiyan ile Bir Müslüman Arasında Diyalog" İsimli Risalesi'nin Değerlendirilmesi", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 16 (2015), 12.

³¹ Abdülhamit, *İslâm'da İtikâdi Mezhepler ve Akâid Esasları*, 240.

³²Çelebi, "Sıfat", 39/100-106; Abdülhamit, *İslâm'da İtikâdi Mezhepler ve Akâid Esasları*, 242; Cemaleddin el-Kâsımî, *Târihu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile* (Beirut: Müessesu'r-Risâle, 1979), 18-19; İbn Teymiyye, *Minhâcü Sünneti'n-Nebeviyye*, 7/392.

³³ Abdülhamit, *İslâm'da İtikâdi Mezhepler ve Akâid Esasları*, 240; Sinanoğlu, "Seneviyye", 36/521-522.

³⁴ Abdülhamit, *İslâm'da İtikâdi Mezhepler ve Akâid Esasları*, 240.

Hıristiyan etkisinin olabileceğini düşündürmektedir. Ancak bu düşünce, her ne kadar Hz. İsa'nın ezeli olduğu algısına karşı geliştirilmiş olsa da tarihsel süreçte İslâm âlemini derinden etkilemiş, siyasi, ideolojik bir hal almış ve kelâm âlimleri arasında ciddi polemiklere sebebiyet vermiştir.³⁵

4.2. Kadimlerin Çokluğu (taaddüd-i kudemâ)'na Karşı Nefiy Anlayışı

Sıfatlar probleminin ortaya çıkmasında diğer bir faktörün de Hıristiyanların ekânim (teslis) görüşüdür.³⁶ Hıristiyanlarda üçlemenin ezeli ve Tanrı kabul edilmesi, özellikle Mu'tezile ekolünün zât-sıfat ilişkisine yaklaşımını etkilediğini söyleyebiliriz. Mu'tezile âlimleri, ekânim görüşünün şirk olmasından dolayı Allah'ın sıfatlarının zâtından ayrı kabul edilmemesi gerektiğini düşünmüşlerdir. Çünkü teslis inancında şirke götüren en önemli nokta; baba, oğul ve kutsal ruhun ezeli kabul edilmesidir. Bazı âlimler, Allah'ın zâtından ayrı ezeli sıfatlar kabul edilmesi durumunda teslis inancıyla aynı durumun oluşacağını düşünmüşlerdir. Özellikle Cehm b. Safvân ve Vâsıl b. Atâ, teslis inancına düşmemek için Allah'ın zâtından ayrı ezeli sıfatlar olmadığını söylemişlerdir. Vâsıl b. Atâ, ezeli iki ilâhın varlığının muhal olduğunu söylemiştir. Ona göre kadim bir sıfat veya manânın kabulü, iki ilâh kabul etmek anlamına gelir.³⁷ Vâsıl'ı takip eden ondan sonraki Mu'tezili âlimler, bu görüşün sistematik bir hal almasına öncülük etmişlerdir. Öyle ki Mu'tezile ile sistematikleşen bu görüş, sonraki süreçte Müslüman kelâmcılar arasında da ciddi tartışmalara sebebiyet verecektir.³⁸ Mu'tezile, birden çok kadimin (taaddüd-i kudemâ) oluşacağından hareketle Allah'ın zâtından ayrı sıfatlarının varlığını kabul etmemiştir.³⁹ Onlara göre "Andolsun; Allah, üçün üçüncüsüdür diyenler de kâfir olmuşlardır. Halbuki bir tek Allah'tan başka hiçbir Tanrı yoktur. Eğer bu söylediklerinden vazgeçmezlerse, içlerinden kâfir olanlara acı bir azap isabet edecektir." (Mâide, 5/73) âyeti gereğince Allah, zâtında fazlalık iddia edenleri kâfirlik ile tanımlamaktadır. Dolayısıyla Allah'a zâtından ayrı

³⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Nahide Bozkurt, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, ed. Mehmet Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012); Nahide Bozkurt, *Mu'tezile'nin altın çağı: Me'mun dönemi* (Ankara: Ankara Okulu yayınları, 2002).

³⁶ Abdülhamit, *İslâm'da İtikâdi Mezhepler ve Akâid Esasları*, 240.

³⁷ Abdülkerim bin Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, thk. Emir Ali Menha (Lübnan: Dârü'l-Mârife, 1993), 1/60-61.

³⁸ Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, 86; Abdülhamit, *İslâm'da İtikâdi Mezhepler ve Akâid Esasları*, 240.

³⁹ Kâdi Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, thk. Abdülkerim Osman (Kâhire: Mektebetü Vehbe, 1996), 128-131.

kadim sıfatlar isnat etmek küfrün içerisine girmek anlamına gelir. Cehm b. Safvân ve Vasıl b. Atâ'nın Allah'tan ayrı manalar şeklinde sıfatları kabul etmemesi, tenzihî bir anlayışı benimsediklerini göstermektedir. Tenzihî anlayışın amacı, Allah'ın zâtını ve sıfatlarını her türlü yanlış anlamadan korumaktır. Onlar, Allah'ın kıdem sıfatının yegâneliğinden hareketle, O'nun kademine zarar verebilecek her türlü düşünceden uzak durmaya çalışmışlardır. Allah'ın sıfatlarının zâtından ayrı olmadığı görüşünü benimsemiş ve sıfatların zâtle mündemiç olduklarını belirtmişlerdir. Bu görüşlerinden dolayı sıfatları "iptal eden" anlamında "Muattıla" diye de isimlendirilmişlerdir. Muattıla, sıfatları iptal etmek anlamında kullanılmış olsa da Cehm ve Vâsıl, sıfatları reddetmez. Aksine onları zatla mündemiç bir şekilde kabul eder. Ancak her ne kadar onların sıfatlar yaklaşımı kadimlerin çokluğuna engel olmak ve Allah'ın mutlaklığını savunmak amacı gütsen de tarihsel süreçte sıfatları iptal edenler olarak anılmış ve Ehl-i Sünnet tarafından yerilmişlerdir. Ehl-i Sünnet, bu görüşün kendi görüşlerine uymadığını belirtse de kanaatimizce bu düşüncenin ortaya çıkmasının temelinde, Allah'ın mutlaklığına zarar vermemek olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

4.3. Hulûl-Antropomorfizm'e Karşı Tenzih Anlayışı

Hulûl; "ilâhî zâtın veya sıfatların yaratıklardan birine, bir kısmına yahut tamamına intikal edip onlarla birleşmesi, Allah'ın insan veya başka bir maddî varlık görünümünde ortaya çıkması" diye tanımlanabilir.⁴⁰ Hulûl tartışması, Hristiyan Theodore Ebu Kurrâ'nın etkisiyle ortaya çıkmıştır. O, Tanrı'nın insan bedenine bürünmesinin mümkün olduğunu ve bunun Tanrı'nın aşkınlığına bir hâlel getirmediğini Müslümanlara kabul ettirmeye çalışmıştır.⁴¹ Müslümanların buna karşı çıkması, karşılıklı polemiklere sebebiyet vermiştir.

Tenzih merkezli tasavvurun gelişmesinde bir diğer faktörün Yahudilikle temasın olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Yahudilerle karşılaşma neticesinde ortaya çıkan en temel problemlerden biri onların ulûhiyet alanında benimsemiş oldukları teşbih, antropomorfizm (insanbiçimci Tanrı) anlayışıdır.⁴² Antropomorfizm; insanbiçimcilik olup insana özgü niteliklerin özellikle Tanrı'ya aktarılması anlamına gelmektedir.⁴³ Yani, Tanrı'ya insan şeklinin,

⁴⁰ Kürşat Demirci, "Hulûl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 18/341-344; Sayın Dalkıran, *Tanrılaşırmanın Tarihçesi* (İstanbul: Teklif Yayınları, 2018), 53,70-71.

⁴¹ Gardet- Anawati, *İslâm Teolojisine Giriş*, 66-67.

⁴² eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, 1/252.

⁴³ Bedia Akarsu, *Felsefe terimleri sözlüğü* (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2016), 25,105.

duygularının ve niteliklerinin atfedilmesidir.⁴⁴ Klasik kelâm literatüründe bu kavram, genellikle teşbih kavramıyla ifade edilmiştir. Teşbih düşüncesi, İslâm kelâmında ilâhî sıfatlarla ilişkili olarak ele alınmıştır.

İslâm geleneğinde erken dönemden itibaren antropomorfist Allah tasavvurunun Yahudiliğin temel bir inancı olduğu bilinmektedir. Mesela onlara göre Tanrı, intikam alır. Gökten iner, onlarla düşmanlara karşı savaşır. Onların bekâsı için başkalarını öldürür. Onlara kızdığında düşmanlarıyla baş başa bırakır. Onları sevdiğinde ise düşmanlarından intikam alır.⁴⁵ Yahudiler arasında tufandan dolayı Allah'ın pişman olduğuna, ağladığına, gözlerinin rahatsız olup parmaklarını ısırduğuna ve sonra da meleklerin O'nu ziyarete geldiğine dair inançlar söz konusudur.⁴⁶ Hatta Yahudi kutsal metinlerinde Tanrı; elleri ve kolları olan, oturan, yürüyen, savaşan, günün serinliğinde gezen, unutan, pişman olan, kıskançlık duyan bir ilâhtır.⁴⁷

Kur'ân'da, Yahudilerin “Üzeyir Allah'ın oğludur” demeleri ile Hristiyanlar'ın “Mesih (İsâ) Allah'ın oğludur” söylemlerine eleştiriler yöneltilmektedir.⁴⁸ Kur'ân-ı Kerim'e göre bu tür düşünceler daha önceki inkârcıların söylediklerine benzer biçimde ağızlarından çıkan sözlerdir.⁴⁹ Ayrıca Yahudiler'in, Allah'ın elinin sıkı olduğunu belirtmeleri, Allah'ın fakir kendilerinin zengin olduklarını iddia etmeleri, ulûhiyet alanında tevhide aykırı durumlar olarak Kur'ân'da yer alan kesitlerdir. Bu bakımdan İslâm dünyasında gelişen teşbih anlayışı ile Yahudiliğin antropomorfist inancı arasında bir ilişki kurulduğu, teşbih ve tecsim ifade eden rivâyetlerin oluşum sürecinde Yahudi geleneğinin etkisinin kabul edildiği anlaşılmaktadır.⁵⁰

İslâm bünyesinde bu anlayışın etkisinde ilk defa Şia'nın bazı ekolleri kalmışlardır. Onlar, imamlarını Allah'a benzetmiş veya Allah'ı varlıklardan birine benzetmişlerdir.⁵¹ Bazı âlimler de Yahudilerden gelen bu düşüncenin Abdullah İbn Sebe aracılığıyla İslâm'a

⁴⁴ Fahreddin er-Râzî, *Esâsu't-Takdis fi İlmi'l-Kelâm*, çev. İbrahim Coşkun (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 38; Ayğın, *İslâm kelâmında Yahudilik Eleştirisi*, 86.

⁴⁵ Ali Sâmi en-Neşşâr, *Neşet'ül Fikri'l-Felsefi'l İslâmî* (Kâhire: Dârü'l-Maârif, 1977), 1/65.

⁴⁶ Dalkıran, *Tanrılaştırmanın Tarihçesi*, 70-71.

⁴⁷ Dalkıran, *Tanrılaştırmanın Tarihçesi*, 53.

⁴⁸ Ayğın, *İslâm kelâmında Yahudilik Eleştirisi*, 31.

⁴⁹ et-Tevbe, 30/9.

⁵⁰ Ayğın, *İslâm kelâmında Yahudilik Eleştirisi*, 107.

⁵¹ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, 1/104-105.

taşındığını belirtmişlerdir.⁵² Böylece teşbih ve teccim inancı sıfatlar bağlamında tartışılmaya başlanmıştır. Müslüman kelâmcılar, tenzih merkezli ulûhiyet anlayışını benimseyerek Allah'a yakışmayan nitelikleri içeren bu anlayışı eleştirmişlerdir.⁵³ Bu noktada Mu'tezili kelâmcıların sıfatlara yönelik anlayışları, tenzih ilkesi üzerinde şekillenmiştir. Tenzih anlayışındaki temel gaye ise; eski doğu dinlerinin teccim, teşbih ve hulul gibi düşüncelerini geçersiz kılmaktır.⁵⁴

4.4. Düalizm'e Karşı Mutlak Tanrı Anlayışı

Mecûsiler, Yezdan ve Ehrimen'in âlemdeki mevcudâtın başlangıcı olduğunu kabul ederler. Onlara göre nur ve zulmetin karışımından birleşimler (terkipler) hâsıl olmuş, muhtelif birleşimlerden de sûretler ortaya çıkmıştır. Eğer bunlar birbiriyle karışmamış olsaydı âlem de mevcûd olmazdı.⁵⁵ Mecûsilerin zulmet yaratılmıştır kabulüne karşılık; nur ve zulmetin ezeli ve kadim iki unsur olduğunu belirten Seneviyye'de düalist bir inanış söz konusudur. Bunların yanında İslâm düşüncesinin karşılaştığı diğer bir öğreti de Maniheizm'dir. Maniheistler, âlemin nur ve zulmet olmak üzere iki kadim esasın birleşmesinden meydana geldiğini iddia ederler. Onlara göre her iki asıl da ezeli ve ebedidir.⁵⁶ İkili Tanrı anlayışını benimseyen diğer bir öğreti de Mazdekiyyedir. Bu öğretinin iki âlem ve iki asıl düşüncesi, Maniheistler'in görüşleri gibidir. Fakat Mazdek, nurun ihtiyari olarak, zulmetin ise rastgele ve tesadüfi olarak fiil ortaya koyduğunu belirtir.⁵⁷

Allah'ın mutlak yönüyle kemal sıfatlara sahip olduğu düşüncesi bütün İslâm düşünürlerinin kabul ettiği bir noktadır. Ancak İslâm Devletinin genişlemesiyle Müslümanların karşılaştıkları bu inançlar, mutlak tek Tanrı anlayışına aykırılık teşkil etmiştir. Çünkü mutlak varlık; en yüce, en mükemmel, en bilgili ve hiçbir yönüyle değişmeyen Tanrı'dır.⁵⁸ Düalist Tanrı anlayışlarının tek mutlak varlığı ortadan kaldırmasından dolayı Müslüman kelâmcılar, düalist Tanrı anlayışlarının reddine yönelik eserler yazmışlardır. Reddiyeler

⁵² eş-Şehristâni, *el-Mûlel ve'n-Nihâl*, 1/203-204.

⁵³ Gardet - Anawati, *İslâm Teolojisine Giriş*, 66-67; Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, 51-52; Aygân, *İslâm kelâmında Yahudilik Eleştirisi*, 87-88.

⁵⁴ Evkuran, "İslâm Düşünce Geleneğinde Tanrı Tasavvuru -Tevhid, Tenzih ve Teşbih Kavramları Ekseninde Bir Analiz-", 52; Abdulnasır Süt, *Basra ve Mu'tezile* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 148.

⁵⁵ eş-Şehristâni, *el-Mûlel ve'n-Nihâl*, 1/281-282.

⁵⁶ eş-Şehristâni, *el-Mûlel ve'n-Nihâl*, 1/290.

⁵⁷ eş-Şehristâni, *el-Mûlel ve'n-Nihâl*, 1/295.

⁵⁸ Evkuran, "İslâm Düşünce Geleneğinde Tanrı Tasavvuru -Tevhid, Tenzih ve Teşbih Kavramları Ekseninde Bir Analiz-", 49.

yazılırken âlimler, farklı yaklaşımlar, yöntemler benimsemişlerdir. Mesela Vâsıl b. Atâ, ilk dönemde düalist dinlerle yaptığı tartışmalar çerçevesinde bu inançların iki ilâh kabul etmiş olacağını belirtir.⁵⁹ İki ilah inancının İslâm'a aykırılığından dolayı Müşebbihe ve Seneviye'ye karşı vermiş olduğu mücadelede tevhid ilkesini korumak amacıyla nefy-i sıfat anlayışını geliştirmiştir.⁶⁰ Cehm b. Safvân'ın da yaratılışın tamamını mutlak tek bir Tanrı'ya atfettiği görülmektedir. Cehm'in bu görüşü Allah'ın insan ile ilişkisinden çok Allah'ın mâhiyetine yönelik yaptığı vurgunun neticesi ile oluştuğunu söyleyebiliriz. Cehm burada reaksiyonel bir tavır alarak, yaratılışın tamamını her yönüyle tek mutlak Tanrı'ya nispet ederek düalist anlayışları reddetmiştir. Şâyet bunlara karşı verilen mücadelede insanın da fiil meydana getirebileceği düşüncesi oluştaysa o zaman iki yaratıcı kabul edenlere yönelik eleştirilerin bir anlamı kalmazdı.

SONUÇ

Tarihsel süreçte ortaya çıkan her düşüncenin sosyo-siyasi ve kültürel bağlamı bulunmaktadır. Dinsel düşüncelerin zamanın ihtiyaç ve şartlarına göre ortaya çıkması, bunların da sosyo-siyasi ve kültürel referansı olduğunu ortaya koymaktadır. Sosyo-siyasi ve kültürel referans, bazı zamanlarda dini savunma refleksi neticesinde ortaya çıkarken; bazı zamanlarda da farklı din ve inançlara üstün gelme gayesiyle belirmiştir. Öyle ki her dinin "tek doğru benim" iddiası, farklı din ve kültürlerin birbirleriyle etkileşimlerini genel itibariyle çatışmalı bir hale sokmuştur. Bu çatışma genellikle her dinin ayırım noktasını teşkil eden Tanrı tasavvuru etrafında odaklanmıştır. İslâm düşünce tarihine bakıldığında da sıfatlar probleminin ilk etapta faklı din ve inanç gruplarıyla karşılaşılması neticesinde ortaya çıktığını söyleyebiliriz.

İslâm düşünce tarihinde sıfatlar probleminin ortaya çıkışını bazı âlimler, İslâm dünyasında yaşanan olaylara bağlasalar da bunun tam anlamıyla doğru olduğu kanaatinde değiliz. Çünkü sıfatlar problemi hicrî II. yy.'da ortaya çıkmış ve o zamana kadar İslâm âleminde hiçbir yönüyle tartışılmamıştır. Zaten sıfatlar probleminin temel tartışmalarına bakıldığında bunun Allah'ın zâtı, mâhiyeti ve mutlaklığı üzerinde şekillendiği görülmüştür. İslâm âleminde Müslümanlar açısından bunların herhangi bir zaman diliminde tartışma konusu olması söz konusu değildir. Bu noktada sıfatlar tartışmasının iki yönlü bir seyir izlediğini de belirtmek gerekir. Birinci

⁵⁹ eş-Şehristânî, *el-Müel ve'n-Nihâl*, 1/60-61.

⁶⁰ Osman Aydın, *İslam düşüncesinde aklileşme süreci: Mutezilenin oluşumu ve Ebu'l-Huzeyl Allaf* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 87.

yön; ilk ortaya çıktıkları şekliyle olup Allah'ın hakimiyeti ve mutlaklığı üzerinedir. İkinci yön ise tartışmanın İslâm alemine taşınmasıyla başlar. Burada sıfatlar tartışması, genellikle Allah-insan ilişkisi üzerinde odaklanmıştır.

İlâhî sıfatlar probleminin ortaya çıkışında farklı din ve inançların etkili olduğu görülmektedir. Hristiyanlıkla etkileşim; Allah'ın kelâmı, kadimlerin çokluğu ve hulûl gibi tartışmaların meydana gelmesine sebebiyet verirken, Yahudilikle etkileşimin neticesinde özellikle antropomorfizm tartışmaları dikkati çekmektedir. Seneviyye denilen düalist anlayışların ise Allah'ın mutlaklığı tartışmalarına zemin hazırladığını söyleyebiliriz. Bu hususta dikkat edilmesi gereken önemli noktalardan biri sıfatlar tartışmasında kelâm âlimlerinin savunmacı bir yaklaşım sergilemiş olmalarıdır. Zaten kelâmın savunmacı yapısı göz önünde bulundurulduğunda, bu ilmin ortaya çıkışında öncelikle söz konusu inanç ve din sahiplerinin İslâm dini ve inancına yönelik saldırılarına karşı kelâm âlimlerinin İslâm'ı savunma psikolojisinin etkili olduğu gâyet açıktır.

Sıfatlar tartışmasında üzerinde durulması kayda değer bir diğer husus ortaya konan düşüncelerin konjonktürel olmasıdır. Yani İslâm âlimlerinin sıfatlara yaklaşımı; zamanın siyasal, sosyal ve kültürel etkilerini taşımaktadır. Dolayısıyla tevhîd ve tenzih ekseninde sıfatlar konusunun kelâmî epistemolojide yer bulması, ilk neslin yaşadığı sosyo-kültürel ve siyasî etkileşimin neticesidir. Zamanın değişmesiyle değişen sosyo-kültürel yapı insan algısını ve zihniyetini de değiştirmiştir. Bu bakımdan günümüzde sadece tenzih ve mutlaklık üzerinde inşa edilen Allah tasavvurunun insanın hayatına ne kadar dokunduğunun irdelenmesi gerektiğine inanmaktayız. İslâm aleminin içerisinde bulunduğu durum göz önünde bulundurulduğunda, Müslümanların hayatlarına dokunan ve onların zihin dünyasına hitap eden, kültürel kodlarla şekillenmiş, tevhid eksenli yeni bir Tanrı tasavvurunun geliştirilmesi gerekir.

KAYNAKÇA

Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemül-Müfehres Li elfazi'l-Kur'ânî'l-Kerim*. Kahire: Kahire:Dâru'l Kutubi'l-Mısriyye, 1945.

Abdülcebbâr, Kâdi. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*. thk. Abdülkerîm Osman. Kâhire: Mektebetü Vehbe, 1996.

Abdülhamit, İrfân. *İslâm'da İtikâdî Mezhepler ve Akâid Esasları*. çev. M.Saim Yeprem. İstanbul: Marifet Yayınları, 3. Basım, 1994.

Akarsu, Bedia. *Felsefe terimleri sözlüğü*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2016.

Aydınlı, Osman. *İslam düşüncesinde aklileşme süreci: Mutezilenin oluşumu ve Ebu'l-Huzeyl Allaf*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.

Ayğan, Fadıl. *İslâm kelâmında Yahudilik Eleştirisi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016.

Bozkurt, Nahide. *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*. ed. Mehmet Mahfuz Söylemez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.

Bozkurt, Nahide. *Mu'tezile'nin altın çağı: Me'mun dönemi*. Ankara: Ankara Okulu yayınları, 2002.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmi'u's-Sahîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 2001.

Cürcânî, Seyyid Şerif el-. *Kitâbu't-Ta'rifât*. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1985.

Çelebi, İlyas. "Sıfat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/100-106. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.

Dalkıran, Sayın. *Tanrılaştırmaların Tarihçesi*. İstanbul: Teklif Yayınları, 1. Basım, 2018.

Demirci, Kürşat. "Hulûl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/341-344. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.

Erdemci, Cemalettin. *Kelâm İlmine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 3. Basım, 2015.

Eşârî, Ebu'l-Hasen el-. *Makalâtu'l-İslâmiyyin*. thk. Helmut Ritter. Beyrut: Dâru'n-Neşr, 2005.

Evkuran, Mehmet. "İslâm Düşünce Geleneğinde Tanrı Tasavvuru -Tevhid, Tenzih Ve Teşbih Kavramları Ekseninde Bir Analiz-". *İslami İlimler Dergisi* 1/3 (01 Nisan 2007), 45-62.

Gardet, Louis- Anawati, Georges. *İslam Teolojisine Giriş*. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015.

Göregen, Mustafa. "Yuhanna Ed-Dımaşki'nin "Bir Hıristiyan İle Bir Müslüman Arasında Diyalog" İsimli Risalesi'nin Değerlendirilmesi". *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 16 (2015), 111-126.

Has, Kenan. "Mezdekiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/523-524. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.

İbn Hazm, Ali b. Ahmed. *El-Fasl*. çev. Halil İbrahim Bulut. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.

İbn Teymiyye, Takiyuddîn. *Mecmûatu'l-fatevâ*. thk. Enver Baz - Amir Cezzar. 37 Cilt. Dâru'l-Vefae li'r-Tebâati ve'n-Neşr, 3. Basım, 2005.

İbn Teymiyye, Takiyuddîn. *Minhâcü Sünneti'n-Nebeviyye*. thk. Muhammed Reşâd Sâlim. 9 Cilt. Riyad, 1987.

Kâsımî, Cemaleddin el-. *Târihu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile*. Beyrut: Müessestu'r-Risâle, 1979.

Kazanç, Fethi Kerim. "İslâm'ın İlk Dönemlerinde Birlikte Yaşama Çerçevesinde Teolojik Tartışmalar". *Milel ve Nihal* 6/2 (01 Haziran 2009), 51-86.

Neşşâr, Ali Sâmi en-. *Neşet'ül Fikri'l-Felsefi'l İslâmî*. 3 Cilt. Kâhire: Dârü'l-Maârif, 7. Basım, 1977.

Okşar, Yusuf. "Şemsüddîn es-Semerkindî'nin İlahi Sıfatlar Problemine Yaklaşımı". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (31 Aralık 2019), 175-212. <https://doi.org/10.35209/ksuifd.615477>

Râzî, Fahreddîn er-. *Esâsu't-Takdis fi İlmi'l-Kelâm*. çev. İbrahim Coşkun. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.

Rençber, Fevzi. "İslam Birliği İnşasında Bir Engel Olarak Mezhep-Cemaat Taassubu ve Çözüm Yolları". *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 10/1 (30 Haziran 2017), 77-102. <https://doi.org/10.18403/emakalat.303020>

Rençber, Fevzi. "İslam Mezhepleri Tarihi Dersine Yönelik Görüş ve Beklentiler (Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Örneği)". *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 11/1 (30 Haziran 2018), 37-72. <https://doi.org/10.18403/emakalat.425763>

Sinanoğlu, Mustafa. "Reddiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/516-521. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.

Sinanoğlu, Mustafa. "Seneviyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul). 36/521. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.

Subhî, Ahmed Mahmud. *fi İlmi'l-Kelâm*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1985.

Süt, Abdulnasır. *Basra ve Mu'tezile*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.

Şehristânî, Abdilkerîm bin Ahmed eş-. *el-Milel ve'n-Nihâl*. thk. Emir Ali Menha. Lübnan: Dârü'l-Mârife, 1993.

Turhan, Ayşe. "Mu'tezilî Sıfat Telakkisinin İnşâında Cehm B. Safvân'ın Belirleyiciliği". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2018/2/41 (2018), 92-101.

Wolfson, A. Austryn. *Kelâm Felsefeleri*. çev. Kasım Turhan. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 3. Basım, 2016.

SUMMARY

Like every thought that emerged in the historical process, theological paradigms also have socio-cultural references. In this context, in order for the views put forward in the religious field to be understood correctly, the socio-cultural environment that affects them should be analyzed well. It can be said that the presentation of religious ideas in a historical process in a way that is disconnected from socio-cultural references has caused them to become beliefs. After religious interpretations took the form of belief, it was accepted as the only truth and reached an unquestionable, uncritical, and unchangeable dimension. However, since the theories that emerged according to the cultural codes of the past have changed their codes in our time, it is difficult to say that they provided the dynamic relationship between Allah and humanity.

When the history of Islamic thought is analyzed carefully, it will be revealed that many religious ideas that have been turned into beliefs are produced reactively. After the spread of Islam to vast lands with the conquests, Muslims interacted with different religions and cultures. The religious aspect of this interaction has given rise to various polemics. The attacks of foreign beliefs faced by Islam on the Islamic creed have also revealed the reaction of Muslims to these attacks. The fact that the attacks were primarily in the realm of divinity paved the way for the discussion of Allah's attributes and rejection in the Islamic community. Looking at the basis of the divine attributes debate, its focus on the absoluteness and quintessence of Allah can be regarded as an indication of its emergence due to external factors. External factors are religions such as Christianity, Judaism, and dualist teachings known as Seneviyye. Muslims first encountered Christian theological thought in Damascus. Although Judaism was encountered in the time of the Hz. Prophet, with the conquest of Damascus, Egypt and Iraq, relations with Judaism moved to different mediums. The religions and beliefs called Seneviyya were encountered as a result of the conquests carried out since the middle of the Hijri first century. The encounter of Islamic civilization with different cultures caused various debates. At this point, the answers given to different cultures have brought different approaches in Islamic theology. One of them is the understanding of

the creation of kalam against the belief of the eternity of Jesus. Especially the reason why the Mu'tezile sect accepted that the Quran was created was a reaction against the Christian faith. Because to say that the Quran is immaterial reminded the remark of Christians that he is not creature because it is the word of Allah about Jesus, son of Mary. In this regard, they said that the word of Allah was created in order to reveal the creation of Jesus, and that the Quran was created because it is the words of Allah. According to some scholars, the basis of the understanding of the creation of the Quran is the thought that the Torah is a creature. The Jews express that they accepted the Torah as being created affected Muslims and Muslims accepted that the Quran was also created with this effect. Another factor in the emergence of Allah's attributes is the Christians' view of the trinity. We can say that accepting the trilogy as eternal and God in Christians affected the approach to especially Mu'tezile school's approach to the relationship between person and attribute. Because the most important point in trinity belief that leads to shirk is that father, son and holy spirit are accepted as eternal. Some scholars thought that the same situation would occur with the Trinity belief if pre-eternal attributes are accepted apart from the essence of Allah. Especially Cehm b. Safwan and Vasil b. Ata, in order not to fall into the trinity belief, by saying that there are no pre-eternal attributes separate from Allah's essence, they developed the understanding of the nefiy against the multitude of the ancients (taadd al-kudama). Another method put forward in the attributes discussion is the understanding of the tanziah. The understanding of tenziah emerged as a result of the attempt of the Christian Theodore Abu Kurra to make Muslims accept that it is possible for God to be in human body and that this does not harm God's transcendence. We can say that another factor in the development of the tanziah-centered imagination is the contact with Judaism. Because one of the main problems that emerged as a result of the encounter with the Jews is the analogy they adopted in the realm of divinity, that is, the understanding of anthropomorphism (anthropomorphism God) which is accepted as the attribution of human shape, feelings and qualities to God. In this respect, it is understood that a relationship has been established between the understanding of simile which has developed in the Islamic world and the anthropomorphist belief of Judaism, and that the influence of the Jewish tradition has been accepted in the formation of narrations expressing similes and expressions. Muslim theologians, by adopting the concept of divinity centered on tenziah, criticized this understanding that includes qualities that are not suitable for Allah. At this point, the understanding of Mu'tezilite Mu'tezilists towards adjectives has been shaped on the principle of oneness. The main

purpose in the understanding of tanziah is to invalidate thoughts such as taqsim, simile and hulul.

Another understanding of attributes that emerges influenced by external cultures is the understanding of absolute God. This understanding was developed against dualist teachings such as Magizm, Maniheizm, and Mazdekiyye, which are expressed in the general name Seneviyye. Because the Magians accept that Yezdan and Ehrimen are the beginning of the existence in the realm. According to them, combinations (compositions) were formed from the mixture of light and cruelty, and forms emerged from various combinations. If these had not been mixed with each other, the realm would not exist. Manichaeans claim that the realm is a combination of two ancient principles, namely light and cruelty. According to them, both principles are eternal. Another teaching that adopts the dual God understanding is Mazdekiyye. The two realms and two main ideas of this doctrine are like the views of the Manichaeans. However, Mazdek states that light acts arbitrarily and persecution arbitrarily and accidentally.

As a result, we can say that the approaches towards the imagination of Allah that emerged around certain cultural codes in the historical process are accepted as the imagination of God by today's people. However, the changing socio-cultural structure with the change of time has also changed the perception and mentality of people. In this respect, it is necessary to examine how much the imagination of Allah, which is built on merely transcendence and absolutism, touches human life today. Considering the situation in the Islamic world, it is necessary to develop a new concept of Allah that touches the lives of Muslims and appeals to their world of mind, shaped by cultural codes and based on oneness.